

Citation:

C. Vellekoop, Levensbericht H. Nolthenius, in:
Levensberichten en herdenkingen, 2001, Amsterdam, pp. 61-66

Herdenking door C. Vellekoop

Helene Nolthenius

9 april 1920 – 22 april 2000

Helene Nolthenius

Helene Nolthenius werd op 9 april 1920 in Amsterdam geboren uit het huwelijk van Nellie Eichhorn en Hugo Nolthenius. Haar vader was als cellist verbonden aan het Concertgebouworkest en was later als classicus werkzaam op het Kennemer Lyceum. Muziek en klassieke literatuur speelden een grote rol in het gezin. De belangstelling van Helene voor Italië, een fascinatie die tot op hoge leeftijd in haar publicaties naar voren zou komen, werd in haar jeugd gewekt. In een gesprek met Huub Oosterhuis (1990) bracht zij dit als volgt onder woorden: 'Ik was dertien toen ik tussen de boeken van mijn tante *Het leven van Franciscus* ontdekte, dat romantische boek van Jørgensen, ongelooflijk mooi: het was alles tegelijk, Italië, de middeleeuwen, de kerk, God. Franciscus werd mijn buurman. Na mijn eindexamen, in '38, mocht ik naar Italië en zag ik wat ik gelezen had. Toen werd het menens.' Dat 'menens' gold ook het geloof. Hoewel er thuis niet over religie werd gepraat, speelde geloof van jongs af aan een rol in Helene's leven. In 1941 bekeerde zij zich tot het katholieke geloof, maar later nam zij, met tegenzin, toch weer afstand van de kerk, door geloofstwijfel gedwongen. Gedurende de oorlogsjaren zette het hele gezin, met moeder als drijvende kracht, zich in voor het redden van joden. Voor deze verdienste werden Helene en – postuum – haar ouders in 1999 onderscheiden met de Yad Vashem, een hoge Israëliëse onderscheiding.

Hoewel Helene piano speelde en graag zong, beseftte zij dat haar talenten meer op de terreinen van wetenschap en schrijven lagen. Zij koos voor de studie muziekwetenschap in Utrecht, waar zij het vak leerde bij Albert Smijers, een internationaal vermaard specialist in de polyfone muziek van de vijftiende en zestiende eeuw. Haar eigen belangstelling ging uit naar de Middeleeuwen, en dan met name naar Italië in de dertiende eeuw, de eeuw van Franciscus. Dit blijkt uit het onderwerp van de scriptie die zij in 1942 voltooide, lang voordat zij, direct na de oorlog, haar studie muziekwetenschap kon afronden: *De opkomst van het Italiaanse geestelyke lied. Onderzoekingen omtrent de muziek van het Dugento, tot een scriptie vereend*. In de opmerkingen voorafgaand aan dit werkstuk, dat al getuigt van een grote eruditie, zegt zij: 'Door de tydsomstandigheden gedwongen, werd deze scriptie meer een serie verkenningstochten in de dertiende-eeuwse Italiaanse muziek dan een aaneengesloten onderzoek naar de Lauda, zoals oorspronkelijk de opzet was. Gunstig uitgedrukt: capita selecta, echter niet afgerond door voldoende bestudering, doch begrensd door Nederlands eigen grenzen en een muur van oorlog [...] Een onderzoek, dat een helder licht werpt op wezen en ontwikkeling van het Italiaanse geestelyke Lied zal eerst mogelijk zyn als Italië, met haar bibliotheken en archieven, weer toegankelijk is geworden. Ik hoop, een dergelyk onderzoek te zyner tyd te mogen verrichten.'

Toen zij in 1948 promoveerde op het proefschrift *De oudste melodie van Italië. Een studie over de muziek van het Dugento*, dacht zij vóór alles terug aan de moeilijke omstandigheden, zoals de zorg waarmee zij in de oorlog boeken en

kaartsystemen moest beveiligen voor krijgsgeweld en evacuatie. 'Ik zie de eindeloze formulieren en instanties die my, toen de vrede eenmaal was weergekeerd, aan een visum moesten helpen voor het land zonder welke bibliotheken myn studie niet kon worden voltooid.' Wat het onderwerp van haar dissertatie betreft was zij overtuigd dat ze vrijwel alles wat er over de muziek van de Italiaanse dertiende eeuw bekend was, had beschreven. 'Doch in de loop van de jaren is het onderwerp zelf my te beperkt geworden. Wie zich in het aspect van een eeuw als de dertiende verdiept, kan haar muziek niet langer op zichzelf beschouwen: zy is een deel van het Italiaanse Middeleeuwse leven en, naast alle primaire menselyke affecten en gedragingen die het openbare leven kleurden, niet eens een zeer belangryk deel. Wie haar zò wil beschrijven, kan niet anders dan het zwaartepunt naar de achtergronden verleggen.' Ze beschouwde de musicologische onderzoekingen in haar proefschrift als een opening voor een ander, algemener werk over deze materie. Dit zou in 1951 verschijnen onder de titel *Duecento. Zwerftocht door Italië's late Middeleeuwen*. Het met veel enthousiasme geschreven *Duecento* zou haar grote bekendheid verschaffen; het werd vele malen herdrukt en bovendien vertaald in het Duits (1957) en het Engels (1968). Veel later, in 1990, zou ze er openlijk afstand van nemen: 'Het is veel te romantisch, en ik gooi er wetenschappelijk vaak met de pet naar.' Vergelijkbaar met *Duecento* was haar tweede boek over Italië, dat in 1956 verscheen: *Renaissance in mei. Florentijns leven rond Francesco Landini († 1397)*. Ditmaal richtte ze haar aandacht op de veertiende eeuw en was niet Franciscus, maar de beroemde componist Francesco Landini de hoofdpersoon. Ook *Renaissance in mei* had succes en in dit geval verzette de schrijfster zich in 1985 niet tegen een herdruk.

Hoewel Italië als een rode draad door haar vroege werk loopt, heeft Helene Nolthenius zich na de oorlog ook in het Nederlandse muzikleven ontplooid. Ze was recensent bij *De Maasbode* en hoofd van de muziekafdeling van de KRO tot zij in 1947 in het huwelijk trad met Willy Wagenaar. In de jaren daarna publiceerde zij over de Weense klassieken, in boeken over Mozart, Beethoven en Schubert, die in de meeste gevallen bestemd waren voor de jeugd.

Een duidelijke omslag was haar benoeming in Utrecht tot hoogleraar in de muziekgeschiedenis van Oudheid en Middeleeuwen, in 1958. Het onderwijs was toen zo ingedeeld dat in een cyclus van vier jaar steeds een ander aspect grondig werd behandeld: de Oudheid, het Gregoriaans, de wereldlijke eenstemmige muziek, en de polyfonie. De voorbereiding van deze collegereeksen eisten in de eerste jaren vrijwel al haar aandacht op. Ze kwam hierdoor echter ook in aanraking met voor haar nieuwe onderwerpen, zoals het liturgisch drama, waaraan zij verscheidene detailstudies zou wijden. De oratie waarmee zij haar ambt aanvaardde, was gewijd aan *Nederlands muzikleven in de middeleeuwen*. De vroege Nederlandse muziekgeschiedenis zou een van haar nieuwe interesses worden. Zo publiceerde zij in

1963 samen met Eliseus Bruning, een franciscaan waarmee zij al contact had toen zij studeerde, en Marie Veldhuyzen, hoofd van het Volksliedarchief, een imposante editie van twee laat-vijftiende-eeuwse handschriften: *Het geestelijk lied in Noord-Nederland in de 15e eeuw*, een publicatie die nog steeds wordt geraadpleegd.

In 1969 was zij de eerste die een studie wijdde aan fragmenten met Nederlandse meerstemmige muziek, die enkele jaren daarvoor door de Leidse Universiteitsbibliotheek waren verworven: *De Leidse fragmenten. Nederlandse polyfonie uit het einde der 14e eeuw*. Ook in het doctoraalonderwijs werden Nederlandse onderwerpen aan de orde gesteld. Ik herinner me een werkgroep, gewijd aan het Adriaans-officie dat uitsluitend voorkomt in Utrechtse handschriften. We maakten als groep een editie en bestudeerden ieder een ander aspect van de context waarin het officie was ontstaan en functioneerde. Het leidde tot een interne publicatie, die door andere edities van Nederlandse heiligenofficies gevolgd zou worden.

Een andere werkgroep had veel meer voeten in de aarde. Opzet was om zoveel mogelijk melodieën terug te vinden bij de teksten in het Antwerps Liedboek uit 1544. Ook in dit geval werd gestreefd naar een publicatie, maar de editie van de 87 teksten met hun melodie zou pas jaren later, in 1972, worden gerealiseerd. De reden daarvan was, dat wij als musicologen tot het inzicht waren gekomen, dat zo'n editie aanmerkelijk waardevoller zou worden wanneer ook de teksten opnieuw werden uitgegeven en voorzien van commentaar. Daartoe werd samenwerking gezocht met de neerlandicus Wim Gerritsen, die samen met Annette Hemmes-Hoogstadt deze taak op zich nam. Het was het eerste voorbeeld van interdisciplinaire samenwerking waarmee Utrechtse mediëvisten zich vanaf de jaren zeventig zouden gaan profileren.

De interesse van Helene Nolthenius was echter al weer door een ander probleem gewekt. In 1970 was een uitgebreid repertoire van Oudromeinse gezangen uitgegeven, waarvan teksten en melodieën afweken van het repertoire dat wij kennen als Gregoriaans. Omdat altijd was aangenomen dat het Gregoriaans uit Rome afkomstig was, vroegen de verschillen tussen Gregoriaans en Oudromeins om een verklaring. Aan deze discussie nam zij deel, onder meer in de voordracht die zij in 1974, na haar benoeming als lid van de KNAW, hield onder de titel *Oud als de weg naar Rome? Vragen rond de herkomst van het Gregoriaans (Mededelingen letterkunde Nieuwe Reeks, bd. 37, nr. 1)*.

Over de ontwikkelingen binnen de universitaire wereld in de jaren zeventig kon ze zich mateloos opwinden. Met name de toenmalige staatssecretaris Ger Klein moest het ontgelden, toen hij de universitaire bezorgdheid over de studieduur-bekorting van tafel had geveegd als zijnde 'behoorlijk elitair'. Zij ging hier uitvoerig en scherp op in bij haar afscheidscollege in 1976. Ik citeer slechts het begin van een vijf pagina's lang betoog: 'Het is niet mijn bedoeling, dit afscheidswoord te maken tot een soort Elegie in G. Klein. Wat mij bezighoudt, is veeleer de vraag wat er aan de hand is met een maatschappij waarin 'elitair' kon worden tot een schut-

tingwoord. Elitair is het adjectief bij elite. Elite komt van eligere, uitkiezen. Elitair is dus: wat eigen is aan een keurtroep. Tot een keurtroep behoren zij, die uitgekozen zijn op grond van hun capaciteit, of die nu op wetenschap betrekking heeft, of op voetbal’.

Kort daarop besloten Helene en haar man zich in Italië te vestigen, in het idyllische Toscaanse Cavriglia. Het was haar niet om rust te doen, want ze bleef werken, dag in dag uit, als een bezetene. In deze periode ontstonden niet alleen haar middel-eeuwse detectives, met Lapo Mosca in de hoofdrol, maar werkte zij ook aan een indrukwekkende studie die in 1981 werd gepubliceerd: *Muziek tussen hemel en aarde. De wereld van het Gregoriaans*. Het eerste boek is een prachtige, brede uiteenzetting over de context waarbinnen het Gregoriaans tot stand kwam – de nadagen van de Oudheid, de volksverhuizing en de Franken; het tweede is een meer traditionele vormleer van het Gregoriaans.

Na enkele jaren begon de afstand tussen Italië en Nederland, waar haar zoon en twee dochters leefden, Helene te groot te worden. Cavriglia werd opgegeven en het echtpaar vestigde zich in 1981 in Amsterdam. Van 1983 tot 1988 was Helene Nolthenius bestuurslid van het Concertgebouworkest en nam zij tevens deel aan het Artistieke Beraad, waarin het muzikale beleid van het orkest werd uitgestippeld. De beschrijving van ‘De periode van Beinum’ in *Historie en Kroniek van het Concertgebouw* (1989) is van haar hand.

De laatste grote studie van Helene Nolthenius is het boek over Franciscus dat zij in 1988 publiceerde en waaraan zij niet minder dan acht jaar had gewerkt: *Een man uit het dal van Spoleto. Franciscus en zijn tijdgenoten*. Dat van dit boek in enkele jaren meer dan 200.000 exemplaren werden verkocht is enerzijds begrijpelijk, gezien de hoofdpersoon, maar wekt toch ook verbazing. Met name in het eerste deel, kroniekachtige mededelingen van allerlei soort uit de archieven van Assisi, wordt nogal wat doorzettingsvermogen van de lezer gevraagd. Het tweede deel geeft een beeld van Franciscus op basis van zijn vroegste levensbeschrijvingen; in het derde geeft Nolthenius haar eigen interpretatie. In een gesprek met Fré Bijker, in december 1989, antwoordt zij op de vraag of ze met dit boek meer moeite heeft gehad dan met haar andere boeken: ‘Ik heb er vooral fysiek moeite mee gehad. Ik ben er acht jaar mee bezig geweest en het heeft erg veel gevegd. Tot op heden heb ik mij daar eigenlijk niet van hersteld. De methode die ik heb toegepast, vergt vooral ontzettend veel lezen en overzicht en veel minder creativiteit dan het schrijven van een roman. Bijna tweederde van het boek is immers meer compilatie dan eigen creatie en over de conclusies die ik getrokken heb in het derde deel, heb ik al een half leven na kunnen denken. Franciscus is, om het maar zo te zeggen, al zestig jaar mijn buurman’.

In de laatste jaren van haar leven heeft Helene geleden onder het afnemen van haar fysieke krachten, een proces dat haar uiteindelijk zou verhinderen door te gaan

met de manier van werken die zij niet kon en wilde missen. In 1999 werd aan haar de Anna Bijns Prijs voor proza uitgereikt. De jury benadrukte daarbij vooral haar passie en eruditie, die in al haar werk herkenbaar is. Van haar fictionele werk, waaraan ik hier geen aandacht heb kunnen besteden, vond zij de roman *De afgewende stad* (1970), waarin de hoofdpersoon een 'Einzelgängerin' is, haar meest geslaagde boek.

Helene Nolthenius overleed op 22 april 2000 in Amsterdam.

Met dank aan Willy Wagenaar voor een inspirerend gesprek.

De volgende interviews geven een goed beeld van Helene Nolthenius:

(Jack van Belle) 'Vernieuwen we ons de afgrond in' (12 januari 1978). NOS, Uitzicht 2.

(Fré Bijker) 'Helene Nolthenius'. In: *Rondom het Woord* 31/4 (december 1989), p.14-28, NCRV, Theologische etherleergang.

(Huub Oosterhuis) 'De weg naar het braambos'. In: E. Mulder (red.) *Terugstrevend naar ginds. De wereld van Helene Nolthenius* (SUN, Nijmegen 1990), p. 9-30.

7.11. Hélène Wagenaar-Nolthenius (1920-2000) lid van de KNAW in 1970, Letterkunde

OPVOEDING EN JEUGDPERIODE VAN HÉLÈNE WAGENAAR-NOLTHENIUS ⁸⁰

Hélène Nolthenius werd geboren te Amsterdam in 1920. Ze bleef enig kind. Haar jeugd was liberaal en harmonisch. Bij haar geboorte was haar vader nog als cellist verbonden aan het Concertgebouworkest. Maar hij bereidde zich toen reeds voor op het doctoraal Klassieke Taal en Letteren dat hij aflegde in 1925. Hij werd docent /leraar aan het Kennemerlandlyceum in Overveen, waarbij de familie verhuisde naar Bloemendaal. Als leerling aan dit lyceum heeft Hélène Nolthenius nog les gehad van haar vader. Het bezeten zijn van zowel letteren als muziek zou zich weldra ook bij zijn dochter manifesteren.

Haar moeder had tijdens de studie van haar man kantoorfuncties vervuld had om de kost te verdienen. In die periode werd Hélène liefdevol opgevangen door twee grootmoeders. Na de verhuizing besteedde haar moeder veel tijd aan haar opvoeding. Hoewel haar moeder van huis uit katholiek was, was ze reeds jaren voor de geboorte van Hélène socialist geworden.⁸¹

Vanwege de muzikale achtergrond van haar vader, kwam Hélène Nolthenius al vroeg in aanraking met klassieke muziek, vooral met Beethoven en de Duitse romantische traditie. Ook haar grootvader, Hugo Nolthenius, was zeer geïnteresseerd in muziek en redigeerde onder andere het gezaghebbende 'Weekblad voor Muziek'. Hélène kreeg al vroeg piano- en zangles. Volgens Mol (1990) had ze het liefst een carrière opgebouwd als zangeres, maar daarvoor zou ze niet voldoende talent hebben gehad. Haar voorkeur ging daarna uit naar de wetenschap. 'Het laveren tussen kunst en wetenschap' zou 'een levenslange inspanning opleveren in haar werk'.⁸²

Reeds op 13-jarige leeftijd raakte Hélène Nolthenius gefascineerd door het leven van Franciscus van Assisi, over wie ze een biografie kreeg geschreven door de Deen Jörgensen. Dit boek maakte diepe indruk op haar, omdat er zoveel thema's in aan de orde kwamen die haar inspireerden: Italië, de Middeleeuwen, de kerk en God.⁸³ Haar belangstelling voor Franciscus was opvallend, omdat ze uit een a-religieus gezin kwam, waar godsdienst geen rol speelde. De sociale opvattingen die hierin beschreven werden trokken haar bijzonder aan. 'Zoekende als ze was, meende ze de schaduw van Franciscus een tijdlang in de Sovjet-Unie te ontwaren en in het verlengde daarvan in de CPN. Het communisme vormde de ware 'imitatio Christi', het betekende de wedergeboorte van het christendom in nieuw gedaante'.⁸⁴ Vanuit de sympathie die ze vlak na de oorlog voor het communisme voelde stemde ze niet alleen op de CPN, die volgens haar een antwoord was op de 'bourgeois-maatschappij', maar leerde ze ook Russisch en verdiepte ze zich in de muziek van Moessorgski'.⁸⁵

Reeds in haar jeugd raakte ze bevlogen van Italië en knipte allerlei plaatjes uit over Italië, zoals andere meisjes van haar leeftijd filmsterren verzamelden. In 1938 slaagde ze voor haar eindexamen en kreeg van haar ouders een reis naar Italië cadeau. Daarmee kwam een diepgekoesterde wens van haar in vervulling. Zo trok zij nog voor de oorlog op 18-jarige leeftijd naar Italië. Daar bezocht ze voor het eerst de middeleeuwse stad Assisi en volgde ze een talencursus in Florence.⁸⁶

Door de biografie die ze op haar dertiende kreeg over Franciscus van Assisi raakte Hélène Nolthenius erg geïnteresseerd in zijn leven en in hetatholicisme. In 1941 trad ze toe tot de katholieke kerk.⁸⁷ Dat was een heel individuele keuze. 'Ik kende geen ster-

veling die katholiek was. Ik was gewoon kapot van Franciscus' zo verklaarde ze haar toetreding tot de katholieke kerk.⁸⁸ In de oorlogsjaren leerde ze evenwel dat in de katholieke kerk anti-joods werd gedacht, toen ze onderdak probeerde te vinden voor een joodse familie. Haar beste vriendin werd gevangen genomen in Auschwitz. Ook Hélène Nolthenius werd opgepakt, maar zij werd vrijgelaten omdat haar vader zich meldde en naar Dachau werd afgevoerd. Gelukkig zijn zowel haar vriendin als haar vader na de oorlog teruggekomen.⁸⁹

Na de oorlog kwam ze in een geloofscrisis terecht. Ze vond dat de middeleeuwse leer van hetatholicisme niet meer klopte met de tijd waarin ze leefde. Volgens Ter Borg gaat een van haar mooiste verhalen, getiteld 'Een brood van steen' over de afvalligheid van het geloof, een proces dat ze betiteld als 'Uit het geloof omhoog klimmen'.⁹⁰

STUDIE EN WETENSCHAPPELIJKE LOOPBAAN

Het lag voor de hand dat ze na haar eindexamen in 1938 koos voor een studie met muziek en letteren: het werd het jonge vak musicologie aan de Rijks Universiteit Utrecht. Studie had de oorlog nu en dan op de achtergrond weten te drijven, ook toen de gebouwen gesloten werden; ze deed haar doctoraal vlak na de oorlog. Op zoek naar een baan werd ze in 1946 recensente van het destijds veelgelezen dagblad 'De Maasbode'. Een jaar later volgde haar benoeming tot hoofd van de muzikafdeling van de KRO. In die functie leerde ze ook haar echtgenoot kennen. Ze trouwden in 1947, maar dat had wel als consequentie dat ze haar baan moest opgeven. 'Een getrouwde vrouw met een baan. Kon niet!'.⁹¹

Hélène Nolthenius kreeg drie kinderen, maar dat weerhield haar er niet van om te blijven werken. Ze hield voldoende tijd over om een dissertatie te schrijven. Vanuit haar belangstelling voor Franciscus en hetatholicisme, had ze grote belangstelling voor de middeleeuwen. Als thema voor haar proefschrift koos ze voor de oudste 'franciscaanse lauden', waarop ze in 1948 promoveerde. De titel van haar proefschrift luidde: 'De oudste melodie van Italië'.⁹²

In 1958 werd ze aan de Rijksuniversiteit Utrecht benoemd tot hoogleraar in de Muziekgeschiedenis van Oudheid en Middeleeuwen. Haar leeropdracht betrof de muziek tot 1400. Haar favoriete muziek uit de tijd waarover ze les gaf was het Gregoriaans, dat ze ervoer als 'een telefoonlijn naar de hemel'.⁹³ In 1966 werd ze benoemd tot gewoon hoogleraar.

In 1958 schreef ze 'Muziek in de Kentering', dat handelde over het muziekleven bij de Romeinen. Hiervoor zou ze de Essayprijs van de Gemeente Amsterdam krijgen. Volgens Mulder (1990) kozen sommige studenten speciaal voor de Rijksuniversiteit Utrecht om bij Hélène Nolthenius muziekgeschiedenis te studeren. Ook in haar vak bleek haar brede belangstelling. De voor de mediaevistiek vereiste interdisciplinariteit werd door één persoon geboden, hetgeen gezien kan worden als een geweldige prestatie.⁹⁴

Haar onderricht was sterk gericht op het uitvoeren van antieke muziek, met name het Gregoriaans, dat juist in die tijd in Nederland naar de ijskast werd verbannen door de fatale 'liturgische' vernieuwingen waaraan Rooms Nederland ijverig deelnam. Over haar vakgebied schreef ze onder andere 'Muziek in de kentering - echo's van het Hellenisme' dat in 1959 verscheen.⁹⁵ Eveneens op muziekhistorisch terrein is haar boek 'Muziek tussen hemel en aarde - de wereld van het Gregoriaans', dat in 1981 werd gepubliceerd.

Volgens Mulder paste haar werk, waarin ze bewogen interpretaties gaf van een historisch verleden, steeds minder thuis in het neo-positivistische klimaat van statistieken en tabellen dat lange tijd dominant was aan de universiteit. Dit bracht Héléne Nolthenius enigszins in een geïsoleerde positie. Gaandeweg is het wetenschappelijk klimaat weer opener geworden, en is er weer behoefte gekomen aan 'cultuurgeschiedenis' in onderzoek en onderwijs.⁹⁶

In 1976 nam ze afscheid als hoogleraar muziekgeschiedenis van de Oudheid en Middeleeuwen aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Tijdens haar afscheidsrede blikte ze terug op haar werk, waarbij ze onder andere aangaf dat ze haar debuut 'Duecento' waarvoor ze zoveel erkenning had gekregen, nu veel te romantisch en te barok vond en niet langer achter de conclusie kon staan.

DE LITERAIRE WERKEN VAN HÉLÈNE NOLTHENIUS

Reeds in 1939 begon ze als dichteres haar eerste religieuze versjes te publiceren in De Gemeenschap.⁹⁷ In 1951 debuteerde Héléne Nolthenius met het boek 'Duecento'. Zwerftocht door Italië's late middeleeuwen'. Daarmee verwierf zij grote bekendheid. Duecento was haar debuut en vormde een bewerking van haar proefschrift over de middeleeuwse Franciscaanse lauden uit 1948. Bij het schrijven van dit boek was ze sterk geïnspireerd door de historicus en priester Frits van der Meer. Hij had onder andere geschreven 'Geschiedenis eener Kathedraal'. De verbinding tussen geschiedenis en geloof inspireerde Héléne Nolthenius sterk.⁹⁸

Volgens Mol gaat zowel het werk van Van der Meer als dat van Nolthenius terug op de cultuurhistorische traditie van Jacob Burckhardt, een traditie die niet beoogt om de geschiedenis als het ware 'natuurwetenschappelijk' te verklaren, maar om haar te verbeelden.⁹⁹

In 1953 schreef ze een meer literair boek, getiteld 'Addio Grimaldi', dat zich afspeelt in een Ligurisch dorp tegen de Franse grens.¹⁰⁰ Reeds in 1956 volgde haar tweede grote cultuurhistorische studie, getiteld 'Renaissance in mei'.¹⁰¹ Dit boek toonde dat Héléne Nolthenius een ontwikkeling heeft doorgemaakt van sterk katholiek gelovige, tot iemand die niet meer naar de kerk ging. 'Met dezelfde euforie waarmee zij eerst de religieuze binding als bevrijding had ervaren, gaf zij zich nu in dit boek over aan het ontluikend individualisme van een zo apostatische tijd als de vroege Renaissance'.¹⁰² In dit boek vervult een kunstenaar de hoofdrol in de persoon van de blinde componist en musicus Francesco Landini.

In haar roman uit 1966, getiteld 'Buiten Blijven' speelden volgens Mol de gevoelens van weemoedige ontgoocheling over de katholieke kerk sterk door. In 1968 volgde een nieuwe roman, getiteld 'Een ladder op aarde', dat zich eveneens in Italië afspeelde.¹⁰³ Geïnspireerd door het werk van Franciscus van Assisi publiceerde ze in 1988 over hem een biografie getiteld: 'Een man uit het dal van Spoleto. Franciscus tussen zijn tijdgenoten'. Dit boek werd in 1989 genomineerd voor de AKO-prijs. Hoewel ze deze prijs uiteindelijk niet kreeg, werd haar boek een groot succes. Het beleefde binnen één jaar vijf herdrukken.¹⁰⁴

Héléne Wagenaar-Nolthenius schreef uiteindelijk diverse literaire werken over de Renaissance en de Middeleeuwen. Volgens Ter Borg (1995) hebben haar boeken betrekking op breekpunten tussen de Middeleeuwen en de Renaissance, de oude en de moderne tijd, kennis en stommiteit, geloof en ongeloof. Naast boeken schreef ze ook

gedichten, kinderboeken over Beethoven en Schubert. Ook schreef ze over de geschiedenis van het Concertgebouw in Amsterdam en over liederen van joodse martelaren in de twaalfde eeuw.¹⁰⁵ Een overzicht van haar publikaties wordt gegeven in de biografie in de afscheidsbundel 'Terugstrevend naar ginds' onder redactie van Etty Mulder (1990).¹⁰⁶ Het werk van Héléne Nolthenius wordt hierin onderverdeeld naar wetenschappelijke tekstitgaven, wetenschappelijke studies over muziek en cultuurgeschiedenis, en belletrie, waaronder ook haar historische romans worden gerekend.

Volgens Mol was Héléne Nolthenius door haar aandacht voor de 'petite histoire' van het dagelijks leven haar tijd ver vooruit. Ze richtte zich alleen op de hogere standen, maar ook op het 'gewone' volk, en ze toonde duidelijk belangstelling voor mode, tafelmanieren en keukenpraktijken, volksfeesten en terechtstellingen, bruiloften en begravenissen. 'Wellicht maakte de vrouwelijke leefwereld met zijn concreetheid en zin voor detail haar daarvoor extra ontvankelijk', schrijft Mol (1990).¹⁰⁷

In een recensie in de NRC geeft Van Dooren aan dat 'Héléne Nolthenius al jaren lang tot de grote auteurs van het Nederlandse taalgebied' hoort, ondanks haar relatieve onbekendheid, doordat haar werk nogal specialistisch en elitair is. Daarentegen had ze een groot talent om te actualiseren, zodat de moderne lezer zich in de middeleeuwen waant.

In 1995 hield ze aan de Rijksuniversiteit Leiden de Annie Romein-Verschoor lezing ter ere van de internationale vrouwendag op 8 maart. Daarin beschreef ze het leven van Florentijnse vrouwen in de late middeleeuwen. Inspiratiebron voor haar waren de bewaard gebleven brieven van Margeritha Bandini, die in 1360 is geboren.

In 1998 kreeg Héléne Wagenaar-Nolthenius ongekende publiciteit met haar meest recente boek getiteld 'Voortgeschopte als een Steen', dat is opgezet als een roman over het Hellenisme van de derde eeuw vóór Christus.

PRIVÉLEVEN

Héléne Nolthenius trouwde en kreeg drie kinderen. Met de opvoeding van de kinderen combineerde ze haar hoogleraarschap in de periode 1958 en 1976, waarbij ze ook nog diverse boeken schreef. 'Ik heb altijd verschrikkelijk hard gewerkt' gaf ze toe 'misschien wel te hard'.¹⁰⁸ Want dit harde werk had als keerzijde dat ze daarnaast weinig sociale contacten had. 'Ik ben een eenling, altijd geweest. Luchtig converseren gaat me niet goed af'.¹⁰⁹ Het liefst zat ze achter de boeken.

Na haar emeritaat ging ze met haar echtgenoot in Italië wonen. Daar bleek dat ze zich uiteindelijk niet thuis voelde in het moderne Italië. Ze verlangde terug naar Amsterdam, uiteraard om daar terug te verlangen naar Italië.

LIDMAATSCHAP VAN DE KNAW

Het heeft Héléne Nolthenius niet aan erkenning voor haar werk ontbroken. Ze werd in 1970 op 50 jarige leeftijd lid van de KNAW, Afdeling Letterkunde. In 1989 werd haar boek over Franciscus genomineerd voor de AKO-prijs, terwijl ze in 1992 de Henriëtte de Beaufort-prijs van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde ontving.

Ondanks haar wetenschappelijke en literaire erkenning bleef Héléne Nolthenius bescheiden 'Ik heb een panische hekel aan opscheppen. Ik ben best ijdel, en ik heb de pest aan onrechtvaardige kritieken, maar wat je weet, moet er *nebenbei* uitkomen'.¹¹⁰

Vrouwen in de Academies van Wetenschappen

Van uitsluiting tot uitzondering

DR. GRETA NOORDENBOS

WALBURG PERS